

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

науковий збірник
випуск II

*за матеріалами VIII Міжнародної наукової
конференції "Християнські старожитності
Київської Русі"*

Ситий Юрій Миколайович

старший науковий співробітник Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка (м. Чернігів).

КАМЕРИ, "ПСЕВДОКАМЕРИ" ТА МОГИЛИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ

Дослідження чернігівського некрополя проводили в різний час такі дослідники, як Д.Я. Самоквасов¹, Б.О. Рибаків², Д.І. Бліфельд³, О.П. Моця⁴, В.П. Коваленко⁵, О.В. Шекуна⁶, О.М. Веремейчик⁷, Т.Г. Новик⁸, Г.А. Мудрицький⁹, С.Л. Лаєвський¹⁰, П.М. Гребінь¹¹, Г.В. Жаров¹², А.Л. Козаков¹³, Т.П. Валькова, В.В. Сохацький¹⁴, О.Є. Черненко¹⁵ та Ю.М. Ситий¹⁶. Дослідженням в Антонієвих печерах Чернігова присвячені публікації В.Я. Руденка¹⁷. Кількість виявлених поховань до 2000 р. становила більш ніж 1 400 могил і продовжує зростати в процесі нових археологічних досліджень. Це найбільший з досліджених могильників давньоруських міст.

Тривалий період існування некрополів давньоруського Чернігова можна поділити на кілька хронологічних етапів: 1 - кінець IX - X ст.; 2 - кінець X - XI ст.; 3 - XII - середина XIII ст. Для першого періоду існування чернігівського некрополя характерні курганні поховання з тілопаленням та тілопокладенням. Окремо вкажемо на наявність поховань у конструкціях камерного типу. Місцям виявлення камерних поховань Чернігова присвячена стаття О.В. Шекуна, опубліковану 2007 р. у книжці, присвяченій 1100-літтю першої літописної згадки Чернігова¹⁸. Зазначимо, що, крім камерних поховань, виявлених під час археологічних досліджень на території чернігівського Передгороддя, існували і камерні поховання в курганних могильниках, розташованих на Болдиній горі та "кладовищі в Берізках" (район П'яти кутів), які, безперечно, відносяться до цвинтарів Чернігова.

Камерні поховання за розмірами можна поділити на дві складові частини: підквадратні (великі за розмірами - 3-4 x 2,7-4 м), де досить часто було поховано воїна з конем (інколи і з жінкою) і підпрямокутні (3-4 x 1,4-2,5 м, глибиною 0,65-1,0 від рівня материка). Трапляються випадки, коли ці дві камерні конструкції розташовувалися у складі курганного могильника на невеликій відстані одна від одної. Саме таке поєднання було виявлено під час розкопок О.Є. Черненко 2007 р.¹⁹ та О.В. Шекуна 1990 р. під час забудови подвір'я Школи міліції (вул. Горького, 34), що може вказувати на співіснування обрядів з різними типами камерних поховань в рамках другої половини X ст.

Зупинимося більш уважно на конструкції камерного поховання підпрямокутної форми. Ця категорія пам'яток гарно ілюструється опублікованими О.В. Шекуном матеріалами досліджень 1995 р. по вул. Комсомольській, 28²⁰, де було виявлено поховання, здійснене посередині камери, розмірами 2,9 x 1,9 м і глибиною 0,8 м від рівня материка. Зазначимо наявність чотирьох стовпових ям в кутах котловану камери та розташовану поряд могилу, яка була здійснена в насипаний курган більш раннього часу. Про це свідчить дещо більший розмір могильної ями і відсутність в ній стовпів. Подібна конструкція була знайдена О.В. Шекуном у 1990 р. (Школа міліції). Камера підпрямокутної в плані форми (4 x 2,5 м, глибиною 1,0 м від рівня материка) містила чотири стовпові ями по кутах котловану. Вона була пограбована у XII ст. і містила череп людини, переміщений з місця поховання в куток камери.

Конструкцію підпрямокутних камер ілюструють і доповнюють матеріали могильника городища Коровель біля с. Шестовиця, зокрема, поховання № 61/1²¹. У книзі Д.І. Бліфельда конструкція поховальної споруди описана таким чином: "Могильна яма підпрямокутна з округлими кутами, орієнтована по лінії схід - захід (2,2-2,4 x 1,5 м). Сліди труни позначилися за

0,3 м від дна у заповненні могильної ями у формі прямокутника... (1,8 x 0,4-0,5 м), орієнтованого паралельно стінам ями..." Стратиграфія заповнення камери, зроблена перпендикулярно до довгої вісі котловану, оприлюднена Ф.О. Андрощуком²², вказує на існування перекриття камери дерев'яною конструкцією, після руйнації якої насип кургану посів до глибини 0,4 м (від рівня дна котловану). Саме на цій глибині під залишками перекриття досліднику вдалося знайти залишки прямокутної конструкції, з 12 цвяхами і названої у книзі труною. По бокам від конструкції, розміщеної посередині котловану камери, фіксується піщана засипка, а ближче до конструкції - жовтий пісок з домішкою глею, який, скоріш за все, також є результатом закидування простору між материковою стінкою котловану та дерев'яною конструкцією, в якій знайдено кістки скелету та речі.

Ще одне камерне поховання було досліджене у 2001 р.²³ на посаді городища Коровель, де поряд зі спорудами X - XI ст. вдалося знайти залишки кургану у вигляді ровиків, що обмежували площадку, посередині якої розміщувалася камера, розмірами 3,5 x 2,3 м, глибиною 1,1 м від рівня материка. Стратиграфія, залишена поперек довгої вісі камери, дозволяє стверджувати, що виявлене поховання літньої жінки, розташоване в центрі котловану, мало з боків конструкцію (ширина 0,6 м). В стратиграфії конструкція фіксується на висоту 0,5 м, де вона безпосередньо дотикається до просівших залишків перекриття камери. З боків від конструкції знаходилася засипка у вигляді світло-сірого піску з дрібними вугликами та завал материкової стінки у вигляді світло-жовтого піску. В кутах камери виявлені стовпові ямки діаметром до 0,3 м.

Таким чином, в котловані камери в кутах була встановлена стовпова дерев'яна конструкція, яка повинна була підтримувати перекриття. Потім в центральній частині встановлювалася конструкція, в яку і була покладена небіжчиця; простір між материковими стінами і встановленою конструкцією засипаний піском. Зроблене дерев'яне перекриття та конструкція в середині котловану тривалий час не дозволяли місцю, де знаходилося тіло, заповнюватися ґрунтом. З боків засипка частково ущільнилася і стався вивал верхньої частини котловану камери. Згодом дерев'яне перекриття не витримало ваги ґрунту насипу і просіло до котловану камери: з боків - до рівня засипки; по центру - набагато глибше, тому що простір, в якому було здійснене поховання, лише частково, внаслідок природних процесів, заповнився ґрунтом, і на момент руйнації перекриття ще не був заповнений остаточно.

Все це дозволяє висловити думку, що у великому просторі котловану підпрямокутної камери (зі стовпвою конструкцією, як це досліджено у 2001 р.) чи без неї (курган № 61/1) встановлювалася менша за розмірами дерев'яна конструкція, яка досягала перекриття камери і простір навколо якої засипався ґрунтом з ровів кургану ще до перекриття камери деревиною. Ця внутрішня дерев'яна конструкція за розмірами нагадує домовину, але має значно більшу висоту. Під час її встановлення нерідко використовувалися цвяхи.

Наявність у похованні № 61/1 бронзової печатки з зображенням погруддя Христа та арабського дирхему чеканки 935/936 рр.²⁴ вказує на можливість появи такої конструкції у другій половині X ст. (у 60 - ті роки X ст.) і розглядати її як результат впливу християнських традицій на поховальні звичаї верхівки давньоруського суспільства.

Таким чином, у другій половині X ст. складається обряд камерного поховання, який був еволюційною ланкою від камерних поховань язичницької епохи до появи перших могил, охрещеного наприкінці X ст. населення Чернігова.

Значний об'єм матеріалів поховань у різних частинах давньоруського Чернігова дає можливість простежити перехідні форми між камерними похованнями X ст. та невеликими і неглибокими ґрунтовими могилами XII - XIII ст. Найкраще ці тенденції помітні в матеріалах, оприлюднених О.В. Шекуном та Л.Ф. Ситою на польовому семінарі 2009 р. у Шестовиці²⁵. Їхня доповідь була присвячена дослідженням по вул. Куйбишева, 13 (1988 р.)²⁶, де на площі 1 150 м² досліджено 219 поховань X - XIII ст. Розкопана ділянка містила щонайменше три

горизонти поховань. Як зазначає автор досліджень, серед поховань було одне камерне, великі могили кінця X - першої половини XI ст. та значна кількість поховань XII - XIII ст., які перекривають і прорізають одне одне та більш ранні могили. Найцікавішими для нас є поховання кінця X - першої половини XI ст. В цей час в могили разом з небіжчиком ще клали супроводжуючий матеріал, який і дозволяє датувати виявлені поховання.

Розташована впритул до котловану і досліджена 1989 р. ділянка площею 1390 м² містила залишки двох курганів та одинадцять ґрунтових поховань кінця X - XI ст. На дослідженій П.М. Гребенем та А.Л. Козаковим²⁷ ділянці відсутні поховання XII - XIII ст., а є забудова цього часу, що дозволяє співставити ґрунтові поховання розкопу 1989 р. з другим горизонтом ділянки, розкопаної 1988 р. Поховання другого горизонту мають невелику щільність і були розміщені в міжкурганному просторі. Є могили, що мають значні розміри і глибину, подібну до глибини камер попереднього часу. Відмінність великих могил XI ст. від камерних поховань прямокутної форми є відсутність стовпових ям у кутах котловану та наявність заглиблення в долівці ями, в яку встановлювалася домовина. Сліди поховань кінця X - початку XI ст. (у великих могилах) фіксуються в середині простору дна могили й інколи містять залишки (чи сліди) від дерев'яної труни, встановленої на відстані від материкових стін у невелике заглиблення, зроблене в дні. В окремих випадках фіксуються поперечки, що утримували дно домовини (у вигляді неглибоких і нешироких заглиблень, перпендикулярних до довгої вісі домовини).

Подібність розмірів до прямокутних камер попереднього часу досить часто трактується дослідниками на користь того, що виявлено саме камеру²⁸, а не могилу XI ст. В дискусії, що виникла навколо поховань кінця X - першої половини XI ст. Середнього Поднесення (Брянська область Росії), К.А. Михайлов²⁹ запропонував називати їх "псевдокамерами" через те, що вони не відповідають критеріям виділення камерних поховань. Аналіз поховальних матеріалів Чернігова підтверджує думку К.А. Михайлова і дозволяє вбачати в "псевдокамерах" одну з ланок розвитку поховального процесу від камер X ст. до звичайних могил кінця XI - першої половини XIII ст.

Джерела та література:

1. Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда - М., 1916. - С. 1 - 11; Самоквасов Д.Я. Могильне древности Северянской Черниговщины. - М., 1917. - 103 с.
2. Рибаків Б.А. Древности Чернигова // МИА. - 1949. - № 11. - М. - Л. - С. 14 - 53.
3. Бліфельд Д.І. Давньоруський могильник в Чернігові // Археологія. - К., 1965. - Т. XVIII. - С. 105 - 138.
4. Моця О.П. Погребальні пам'ятники южноруських земель IX - XIII ст. - К., 1990. - С. 124; Моця О.П., Черненко О.Є., Козаков А.Л., Сорокін С.О. Археологічні дослідження на території Чернігова у 2006 р. // АДвУ 2005 - 2007 рр. - К., 2007. - С. 300; Моця О.П., Руденок В.Я. Костниця в Антонієвих печерах в Чернігові (про деякі особливості християнської обрядовості на Русі) // 1000 років Чернігівській єпархії. - Чернігів, 1992. - С. 31 - 34.
5. Коваленко В.П. До питання про етнічний склад міського населення Чернігово-Сіверської землі // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. - Чернігів, 1985. - С. 94 - 95; Коваленко В.П. Итоги и задачи изучения древнего Чернигова // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сборник статей - К., 1991. - С. 201 - 210; Коваленко В.П., Казаков А.Л., Мултанен А.А., Простантінова В.В. Исследования могильника на детинце древнего Чернигова в 1985 - 1986 гг. // НА ІА НАН України № 1987/128.
6. Шекун О.В. Нові поховання в гробницях та території Чернігівського Передгороддя // Некрополі Чернігівщини. - Чернігів, 2000. - С. 30 - 33; Шекун О.В. Охоронні дослідження на території Чернігівського передмістя в 1998 р. // НА ІА НАН України № 1998/31.
7. Веремейчик Е.М., Казаков А.Л. Отчет об охранных археологических исследованиях 1991г. в г. Чернигове в зоне строительства по ул. Коцюбинского, 32 // НА ІА НАН України № 1991/104; Веремейчик Е.М. Отчет об охранных археологических раскопках 1990 г. на Черниговском посаде по улице Коцюбинского, 52 // НА ІА НАН України № 1990/150.
8. Новик Т.Г., Сохацький В.В. Охоронні дослідження на некрополі стародавнього Чернігова X - середини XIII ст. // Некрополі Чернігівщини. - Чернігів, 2000. - С. 7 - 10; Казаков А.Л., Валькова Т.П., Новик Т.Г. Пережитки язичництва в поховальному обряді Чернігівського ґрунтового некрополя // 1000 років Чернігівській єпархії. - Чернігів, 1992. - С. 30 - 31.

9. Мудрицький Г.А. Отчет об охранных археологических раскопках на Черниговском посаде (ул. Коцюбинского, 52) за 1989 г. // НА ІА НАН України № 1989/97; Мудрицький Г.А., Отчет об охранных археологических раскопках 1990 г. на Черниговском посаде по ул. Коцюбинского, 52 // НА ІА НАН України № 1990/238; Мудрицький Г.А., Лаевский С.Л., Отчет об охранных археологических раскопках 1991 г. на Черниговском некрополе по ул. Воровского, 22 // НА ІА НАН України № 1991/139.
10. Гребень П.Н., Лаевский С.Л. Археологические наблюдения на территории Елецкого монастыря и "окольного града" древнего Чернигова (по материалам раскопок 1994 - 1995 гг.) // Археологічні старожитності Подесення. - 1995. - С. 35.
11. Жаров Г.В., Жарова Т.Р. Исследования на территории древнего Чернигова // АДВУ 2000 - 2001 pp. - К., 2002. - С. 115.
12. Казаков А.Л. О локальных группах погребений Черниговского некрополя // Проблемы археологии Сумщины. - Сумы, 1989. - С. 86 - 87; Козаков А.Л., Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського некрополя у 1995 р. (вул. Воровского, 18) // НА ІА НАН України № 1995/60.
13. Валькова Т.П., Сохацкий В.В. Исследования на Черниговским грунтовым некрополе в 1994 году // АДВУ 1994 - 1996 років. - К., 2000. - С. 16 - 18; Валькова Т.П., Сохацкий В.В. Бусы черниговского грунтового некрополя // Археологічні старожитності Подесення. - Чернігів, 1995. - С. 140 - 143; Казаков А.Л., Валькова Т.П. Отчет об охранных раскопках участка Черниговского грунтового некрополя по ул. Комсомольской, 27 в 1992 г. // НА ІА НАН України № 1992/157.
14. Черненко О.Є. Нові дослідження давньоруського некрополя в Чернігові // V Международная Крымская конференция по религиоведению. Культурные памятники в мировой культуре: Археологические, исторические и философские аспекты. Тезисы докладов и сообщений. - Севастополь, 2003. - С. 44 - 45.
15. Ситий Ю.М. Закономірності розташування некрополя давнього Чернігова X - середини XIII ст. // Некрополі Чернігівщини. - Чернігів, 2000. - С. 7 - 10; Ситий Ю.М., Ясновська Л.В. Нові дослідження на території Чернігівського передгороддя // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. - Чернігів, 1992. - С. 89 - 92.
16. Ясновська Л. Основні етапи вивчення поховань камерного типу на території Чернігівського Подесення // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX - XI ст. - Чернігів, 2006. - С. 232 - 238.
17. Руденок В.Я. Новые данные об Антониевых пещерах в г. Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. - К., 1990. - С. 135 - 138; Руденок В., Дубинец О. Об особенностях погребального обряда Черниговского Богородичного (Ильинского) монастыря // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX - XI ст. - Чернігів, 2006. - С. 158 - 167.
18. Шекун О.В. Нові дослідження Чернігівського курганного некрополя // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. - Чернігів, 2007. - С. 106 - 118.
19. Козаков А.Л., Черненко О.Є. Поховання камерного типу на території Чернігівського передгороддя // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. Т. 1. - Коростень, 2008. - С. 163 - 165.
20. Шекун О.В. Нові дослідження Чернігівського курганного некрополя... - С. 116; Його ж. Грунтовий некрополь XI - XIII вв. на території Предградья в Чернигове // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. - Чернігів, 1988. - С. 33 - 35.
21. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. - К., 1977. - С. 150 - 151.
22. Андрущук Ф.О. Нормани і слов'яни У Подесенні. - К., 1999. - С. 42.
23. Ситий Ю. До питання про місцезнаходження курганів та курганних груп в ур. Коровель в с. Шестовиця / Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX - XI ст. - Чернігів, 2006. - С. 173 - 186; Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2001 - 2002 pp. // Археологічні відкриття в Україні 2002 - 2003 pp. - К., 2004. - С. 20.
24. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки... - С. 151.
25. Сита Л.Ф., Шекун О.В. Грунтовий некрополь Чернігова (Центральна група) // Матеріали польового семінару у Шестовиці 2009 р. (У друзі).
26. Шекун О.В. Грунтовий некрополь XI - XIII вв. ... - С. 33 - 35.
27. Казаков А.Л., Гребень П.М. Південно-західна околиця Чернігова в X - XIII ст. // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. - Чернігів, 1992. - С. 97 - 99.
28. Дядечко О. Поховання "заложного" мерця на давньоруському некрополі Чернігова // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VIII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, 2009. - С. 56 - 57.
29. Михайлов К.А. К вопросу о распространении древнерусских погребальных камер на Левобережье Днепра // Русский сборник. Выпуск 4. - Брянск, 2008. - С. 38 - 42.

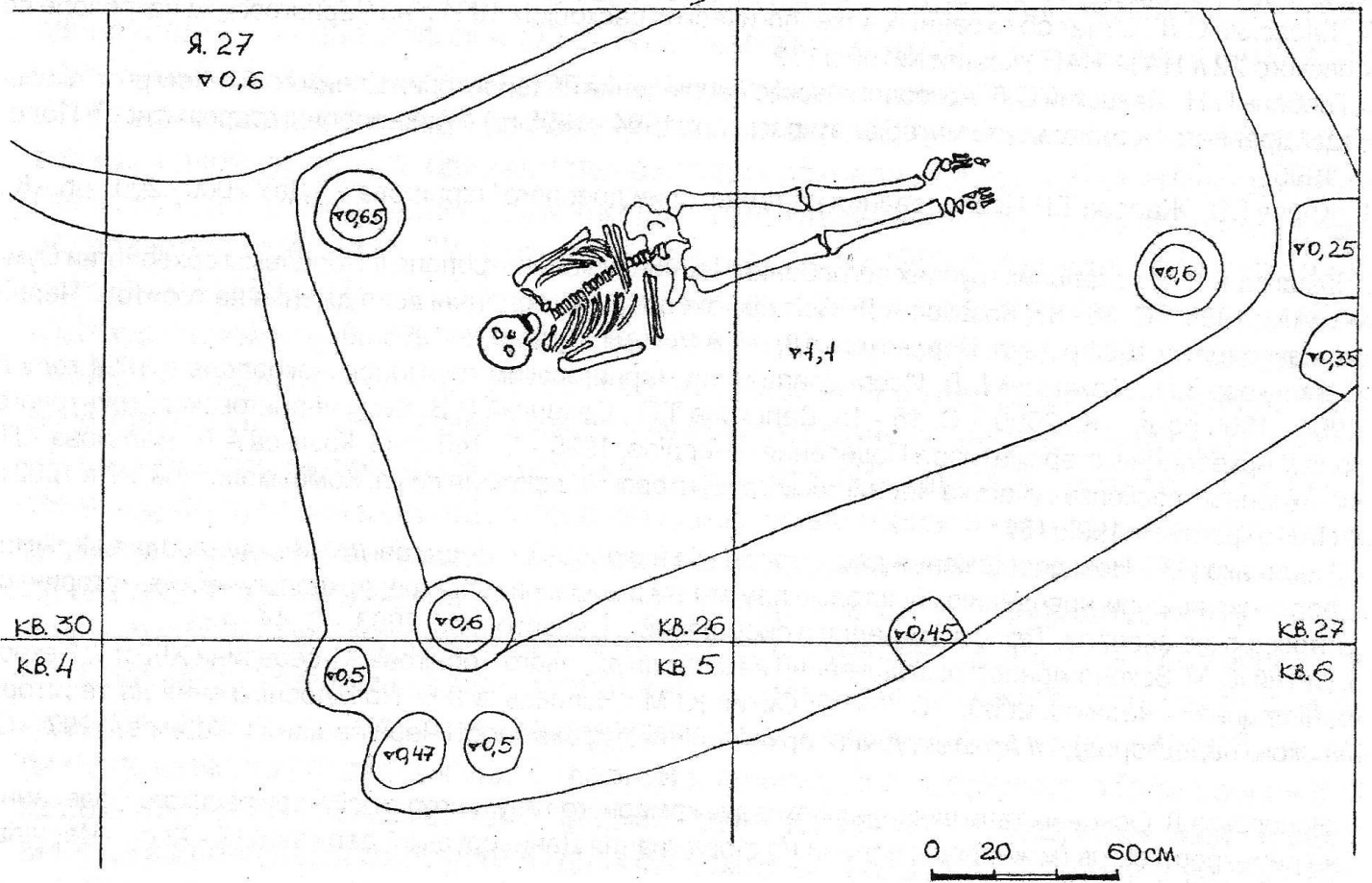

Рис. 1. План камерного поховання 2001 р. на посаді городища Коровель.

Рис. 2. Поховання XI ст. (поховання № 158. Дослідження О.В. Шекуна по вул. Куйбишева, 13 1988 р.)